

ÈTICA I FILOSOFIA GREGA

Una conversa amb Ramon Alcoberro

Professor: Es pot identificar un lloc o un moment a partir del qual es pugui dir que, efectivament, comença la reflexió sobre el problema de la moral a la Grècia Antiga?

Potser es podria dir que el document bàsic és la *Iliada*. No endebades és el text fundacional del pensament grec. Un professor meu deia que: “tot el que els Grecs havien de saber ho trobaven en Homer”. Jo no he estat mai d'acord amb aquesta frase i bona part del meu treball sobre Epicur i sobre els Cínics defensa la tesi estrictament contrària (val a dir, que el pensament filosòfic es va fer “contra Homer”). En tot cas, si l'ètica ha de decidir sobre valors en conflicte, llavors Homer és el primer filòsof moral.

La *Iliada* presenta una situació de conflicte entre Aquiles i Agamenó que no es pot resoldre en el quadre dels valors del món arcaic. Ho concreto: la virtut del guerrer consisteix en la seva excel·lència en el combat (la seva “andreia”) que ha de ser recompensada amb el botí material i amb la fama i el bon nom. Però Agamenó es veu privat d'aquesta recompensa –de la seva glòria– perquè lluita contra un super-guerrer: el déu Apol·lo. Llavors, Agamenó trenca la comunitat dels guerrers (l'exèrcit grec), i es baralla amb Aquiles.

En conseqüència, a Homer li cal buscar algun criteri d'excel·lència i el criteri serà el de la reivindicació individual de l'heroi –ja no un criteri col·lectiu, sinó alguna cosa vinculada a l'“ethos” (caràcter).

A la Grècia arcaica hi ha ben marcades dues direccions –que potser són ja “eternes”. D'una banda els grecs busquen un nivell col·lectiu de normes i valors (aquesta és la via que enceta Soló, el primer legislador de la polis atenesa). És la via que, temps a venir, portarà a la Sofística.

Però ara trobem un segon nivell –el dels cultes òrfics i pitagòrics– més centrat en la consciència individual, en l'ànima; més “subjectiu” –per així dir-ho. Però s'ha d'anar en compte amb identificacions fàcils, perquè –de fet– la nostra idea de subjectivitat és estoica i cristiana i parlar del “subjectiu” en el context de la Grècia arcaica resulta una mica forçat. Hi ha, a més, qui diu que aquesta tradició òrfico-pitagòrica no és pròpiament grega sinó que ve dels fons de l'Àsia.

En aquest segon nivell, apareix un concepte d'ètica més proper al nostre, no immediatament vinculat a la situació de conflicte interpersonal i social. Neix aquí un primer pensament sobre l'ànima en tant que autèntic subjecte de la responsabilitat i del valor moral.

Això que hem anomenat un “pensament sobre l'ànima”, no es pot identificar amb un personatge, sinó que és la conseqüència d'un moviment (l'òrfic-

pitagòric) molt estès a la Gràcia posthomèrica del segle VI. D'aquí va sortir la idea d'una ànima immortal, desvinculada del cos, que espera un destí diví o un càstig etern, depenent del que hagi estat la seva acció terrenal.

En el fonament mateix de la visió grega del món hi ha, des de l'origen la idea de “kosmos” entesa com a “ordenació de la realitat”. Creu que hi ha una relació entre aquest concepte i la concepció moral de l'home grec?

Certament. Grècia es fa ressò d'una consciència antiga –segurament prehistòrica, qui sap!– segons la qual el món que governen els déus, el món dels astres, està –en l'essencial– perfectament ordenat. L'ordre que regna en aquest nivell es contraposa, sovint i no només a efectes pedagògics, al desordre que regna a la societat dels homes. En aquesta contraposició coincideixen tant l'oracle de Delfos com les reflexions polítiques o morals.

Aquesta idea es troba en el pensament moral i polític de Soló quan parla d'“eunomia” (les bones lleis) que cal instaurar en la ciutat. L'ordre prové del fet que cadascú rebi la part que li pertoca en justícia, segons el mèrit i la condició social i que cadascú –al seu torn– respecti els altres...

Convé no oblidar, a més, que la idea de “kosmos” –la idea de natura ordenada– té també un valor de bellesa. Neix aleshores la idea que també en la vida social i moral la bellesa es troba en el comportament mesurat, ordenat i regular.

També la doctrina moral pitagòrica es pot vincular a l'oposició entre “ordre” i “caos”?

Hi ha un ampli consens a considerar que el pitagorisme és la transposició filosòfica de la tradició òrfica. La idea és que l'ordre còsmic es traspassa a la vida individual i col·lectiva dels humans. Els pitagòrics es constitueixen com una secta, adoptant un conjunt de regles de vida precises i rigoroses, que els diferencien de la multitud.

Per als pitagòrics l'ànima és de condició divina –és l'expressió de l'ordre, mentre el cos és l'expressió del caos. El problema és purificar l'ànima dels seus contactes amb la corporeïtat. La idea de “metempsicosi” neix de la idea que l'ànima és immortal i que es reencarna. Aquest és l'ordre còsmic. Però no tothom es reencarna de la mateixa manera, sinó que depèn de la conducta anterior. Com més s'ha barrejat l'ànima i el cos (passionalment) més baixa i degradant és la reencarnació. La purificació és espiritualització. La idea d'una ànima que es purifica en un seguit de reencarnacions ens porta implícitament a la d'un cosmos que també tendeix a la perfecció.

Les fonts pitagòriques no ens expliquen de forma convincent per què l'ànima humana s'ha separat de Déu, però Empèdocles –que s'hi sentia proper– dóna una pista important quan insinua que l'ànima humana ha acceptat l'Odi, s'ha volgut individualitzar, etc.

Passem ara, si li sembla, a les teories ètiques més consolidades, als pensadors més “clàssics”. Especialment Aristòtil és un autor amb qui cal

confrontar tota la filosofia moral: ¿Com explica ell l'home i quina finalitat té l'existència humana?

Segons Aristòtil, l'home és un complex psicofísic, vull dir, una integració funcional entre ànima i cos. És una altra manera de dir el que ja havien proposat la tradició orfocopitagòrica i Plató. L'ànima és la forma del cos orgànic, el conjunt de les funcions vitals, als diversos nivells de l'individu des del nivell reproductiu, al perceptiu i al cognoscitiu. Això vol dir que, per a Aristòtil no existeix immortalitat de l'ànima individual.

Això té les seves conseqüències sobre la teoria moral aristotèlica. El que vol dir és que la felicitat o infelicitat s'acaben en aquesta vida i que no hi ha ni premi ni càstig al més enllà.

L'estructura fonamental i pròpia de l'animal humà el fa ser "zoon politikon", vull dir, que allí on l'ètica i l'home tenen sentit és en la política. Qui viu fora de la polis, ens diu Aristòtil o és un Déu o és una bèstia. I aquí cal matisar que per a Aristòtil no tots els homes són "humans"- Hi ha formes inferiors respecte a la humanitat, gent que resulta estrictament incapaç de gaudir de la racionalitat o de viure segons les formes de la polis: els bàrbars—els no-grecs— o els esclaus i, en part, les dones.

A més, cal no perdre de vista que hi ha una forma de vida superior, que va més enllà dels límits normals de la dimensió política i social en què viuen els ciutadans: és la condició de vida del filòsof, que s'acosta a la divinitat perquè dedica la seva vida a l'estudi. Per tant, quan es parla d'ètica, cal tenir present que té fronteres; per baix l'esclau i el bàrbar que no comprenen. I per sobre el filòsof que està més enllà. Per cert, aquesta idea de la superioritat de la vida contemplativa sobre la vida activa és pitagòrica i platònica en origen però va ser fonamental a tot el període medieval.

I quina diferència bàsica hi ha entre aquest tipus d'home i el de Plató?

Plató pensava que el món de la polis estava mal fet; que era conflictiu en essència i incapaç de realitzar la justícia. Considerava que si no es transformaven en profunditat tant les estructures polítiques com l'ànima dels homes, no hi havia gran cosa a esperar pel que pertoca a una vida ètica. El Bé platònic mai no pot realitzar-se completament al món, sempre pertany al nivell del Suprasensible. És sempre un límit respecte al qual orientar-se. Això, per cert, és una idea que els cristians van assumir des del primer moment.

En canvi, Aristòtil pensa que la vida bona és la que està sedimentada en una tradició cultural i moral. Per això diu que la polis és natural, com la família. Tot i no ser perfecta, la polis representa l'actualització de les potencialitats de l'espècie humana. L'art de viure en la polis és el que millor sabem fer, i per això l'ètica aristotèlica dóna tanta importància a la prudència en el judici i a l'amistat perquè són les eines bàsiques que perpetuen la socialització.

Per què és tan important per a un grec la moderació?

La pregunta es podria girar: ¿per què és tan important també avui per a nosaltres la moderació? En principi perquè –com que hi ha moltes coses que no sabem com controlar (de la tecnologia i l'ecologia al xoc de civilitzacions), ens sentim en perill i busquem una guia provisional de l'acció. També l'home grec té al centre de la seva preocupació la idea de “hubris”, de desmesura, com a forma concreta del perill. Tot allò que no té forma o que no té ordre –i això inclou les passions, els sentiments– és vist com a perillós. Cal insistir, a més, que la moderació en el context grec no és un relativisme, sinó l'excel·lència de la cosa: la perfecció consisteix a que res no sobri i res no falti. Només els humans poden assolir-la, i això ens diferencia de l'animalitat.

L'ètica no és separable de l' “oikos” (de la casa) i això demana un cert ordre vital i existencial. D'altra banda, viure a la polis significa conviure amb gent que potser no et resulta simpàtica i això obliga a la moderació com a regla vital. En definitiva, el terme mitjà aristotèlic significa assumir que la vida és complexitat i que la raó consisteix a extreure ordre d'aquest caos que són les relacions dels humans entre si.

En la tradició liberal –des de Popper– a Plató li ha tocat la llufa de ser l'inventor del totalitarisme: ¿Vostè hi està d'acord?

Uf! Posats a imaginar coses rares, jo m'estimaria més ser un esclau de família –no públic– a la Grècia clàssica que un obrer industrial a Anglaterra en el segle XIX. Vivien molt millor i se'ls menyspreava menys. I posats a dir-ho, era més digna la guerra en el món clàssic que a l'actualitat. Com a mínim si mataves algú ho havies de fer mirant-lo a la cara i no d'una manera industrial i anònima.

Dit això, Popper té raó i no en té. És obvi que existeix una filiació directa entre Plató i el totalitarisme. Per Plató, com per tots els totalitaris, el punt de vista de la comunitat és sempre anterior i més important que el de l'individu. La classe social és inseparable del tipus d'ànima que cada individu té i ho determina tot. El mateix Aristòtil ja va dir que la República de Plató no era una ciutat sencera, sinó tres ciutats perquè cada classe social (homes d'or, d'argent i de bronze) tirarien pel seu compte. Per altra banda Plató pensa que hi ha un grup restringit d'homes –els filòsofs– que sempre saben què s'ha de fer, mentre la resta no comprèn res i s'ha de deixar conduir. Fins aquí, Plató és totalitari.

Però si ho observem bé, resulta que Plató ha estat sempre molt admirat per la majoria de pensadors revolucionaris. I en canvi, Aristòtil és quasi un patrimoni dels moderats, dels aburguesats... això es pot explicar perquè Plató és el primer a dir que la polis s'ha de transformar de dalt a baix i que, a més, allò que prové de la tradició i del passat no és en absolut impossible de canviar o de repensar. Aquesta idea que “res no està bé”, aquesta insatisfacció amb el present que patim i aquesta aspiració a un Bé que ens mereixem és, en ella mateixa, antitotalitària.

Després d'Epicur, l'ètica a Grècia ja és una altra cosa ?

Em sembla que, des dels socràtics menors a Grècia es va anar estenent una actitud de “sospita” que els postmoderns podem entendre força bé pel que

representa de ressentiment i de nihilisme. Epicur i els cíncics són clarament exponents de la concepció del món de les classes populars fartes -i amb tota la raó!- de la retòrica senyorial. Senzillament, quan la polis fa fet fallida, quan ja no hi ha àgora com a lloc on fer aflorar les tensions i on practicar el diàleg, llavors podem dir que estem encetant una altra concepció del món. L'ètica hel·lenística recull temes que ja estaven en Aristòtil (l'amistat, especialment) però ho resol en un món on la idea de comunitat ha estat arruïnada. Potser per això és tan propera a la sensibilitat del canvi de mil·lenni.